

Kudrna, Jaroslav

K počátkům strukturálního pojetí historismu : (Troeltsch a Mannheim)

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. B, Řada filozofická.
1994, vol. 43, iss. B41, pp. [57]-63

ISBN 80-210-1069-X

ISSN 0231-7664

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/107080>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JAROSLAV KUDRNA

K POČÁTKŮM STRUKTURÁLNÍHO POJETÍ HISTORISMU (TROELTSCH A MANNHEIM)

V roce 1924 byla v Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik publikována Mannheimova stať o historismu, jež znamenala mezník nejen v Mannheimově tvorbě, nýbrž přinesla mnoho nového i do samotného pojetí historismu.¹ Pod historismem se totiž v německé historiografii rozuměl důraz na státní dějiny, na vysáání historických, událostí jak se skutečně udály (Ranke), a kladl se v něm důraz na idiografickou stránku poznání. S tím pak souvisela i negace možnosti poznat historické zákonitosti a odmítnutí sociologického přístupu k historickému dění. Je sice pravda, že někteří myslitelé se snažili pojetí historismu rozšířit (G. Droysen, W. Dilthey), ale ti byli spíše výjimkou, neboť naprosto převážná většina německých historiků se přidržovala běžného pojetí historismu.² Teprve E. Troeltsch vrhl na problematiku nové světlo.

Jak vysvítá z Mannheimovy staťi, nebylo by jeho nové pojetí historismu bez Troeltsche myslitelné. a právě z tohoto hlediska se pokusíme Mannheimovy názory v naší staťi analyzovat.

Předně si ale musíme zodpovědět otázku, na jakých pozicích stál Mannheim v předcházejících studiích, tedy ve spisech, jež představují pojmově jakousi paralelu českého strukturalismu. Ovšem s tím rozdílem, že spisy českých strukturalistů vycházejí z empirie a pak teprve dospívají k filosofickým zobecněním, kdežto Mannheim vyšel původně z obecných uměnovědních otázek, které zastřel jistým hávem iracionalismu, a postupně se dopracoval k empirii. Navíc Mannheim včleňoval umělecké dílo do obecných kulturních celků, zabýval se otázkami vzájemného vztahu obsahu a formy, problémem umělecké objektivizace, kladl si otázku,

¹ Mannheim, K.: *Historismus*. nyní v: K. Mannheim, *Wissensoziologie*. Auswahl aus dem Werk, eingeleitet und hrsg. von K. H. Wolff, str. 246–307.

² Blanke, H. W.: *Historiographiegeschichte als Historik*. Stuttgart/Bad Cannstadt, 1991; Jaeger, Fr. – Rüssen, J.: *Geschichte des Historismus*. München 1992; Wittkau, A.: *Historismus, Die Geschichte des Begriffs und des Problems*. Göttingen 1992.

jak umělecké dílo zapadá do sociální sféry.³ Zvláště v této problematice je konkrétně možno pozorovat u Mannheima vliv předmarxistických prací Lukácsových, což konečně vyplývá z jeho recenze na Lukácsův spis o teorii románu.⁴ Právě pod vlivem Lukáce Mannheim pochopil, že nemůžeme vystačit s pouhou sociologickou interpretací uměleckého díla a že jednostrannou se jeví i interpretace estetická. Proto hovoří o nutnosti integrálního přístupu k uměleckému dílu, na něž nazírá jako na produkt lidské činnosti. Umělecké dílo je nutno chápat z hlediska semiologie. Naproti tomu by nebylo podle Mannheima správné použít semiologii na přírodu, poněvadž přírodní jevy – na rozdíl od jevů kulturních – člověk nestvořil.

Mannheimovo učení o smyslu a významu (Sinn und Zeichen) mu umožňuje posunout do vyšší roviny dělení věd na duchovní (Geisteswissenschaften) a přírodní (Naturwissenschaften). Duchovní vědy se vymezují podle Mannheim okamžikem, kdy vstupují do zorného úhlu významové souvislosti (Sinnzusammenhänge). Jak vyplývá z předcházejícího, spojuje Mannheim smysl s lidskou činností. Byl to konec konců názor, s nímž Mannheim nebyl ve své době osamocen. Stačí zde připomenout H. Freyera.

Mannheim odmítá pod vlivem Husserlovým redukcí smyslu na psychologické zdroje a to i v případě, máme-li co činit s intencionálními akty.

Mannheim zřejmě použil učení o smyslu a významu na uměnovědy, chtěje se tak vyhnout naturalismu. Fyzická komponenta je zde zastoupena jen jako nositelka významu.

S pojetím smyslu spojuje Mannheim pojetí struktury a právě tato pomáhá překonat antinomii formy a obsahu i o protikladu formy a obsahu možno mluvit jen na poli mrtvé přírody, ale již v přírodě organické je tomu jinak a natož ve sféře, která úzce souvisí s lidskou činností. Zde nepřichází odloučení formy a obsahu v úvahu.

V oblasti umění musíme pak rezignovat na myšlenku, že obsah je původně amorfní látkou, která je formou utvářena. Znamená to tedy, že učení o formě a obsahu je překonáno teorií o smyslu a znaku. v umění se setkáváme s celým komplexem významových souvislostí, každý smysl (Sinn) je vázán na řadu jiných smyslů.

Takový byl přibližně stav Mannheimovy metodologie, než se seznámil se základním dílem Troeltschovým.⁵ Troeltsch si sám byl ve spisech o historismu vědom krize společenských věd, krize, která se sice neprojevuje na poli techniky

³ Spisy předcházející stati o historismu nyní v: Mannheim, K.: *Wissensoziologie*, c. d. str. 66–245, srovnej též Wolff, K. H. *Karl Mannheim Abhandlungen bis 1933*, tamtéž str. 11–64.

⁴ Mannheim, K.: *Besprechung von Georg Lukács*. Die Theorie des Romans, c. d. str. 85–91.

⁵ Troeltsch, E.: *Der Historismus und seine Probleme*. Gesammelte Schriften III., Tübingen 1922; Kudrna, J.: *Ke kritice historismu Arnošta Troeltsche*. In *Filosofický časopis* 1961, str. 587–611. Vergleiche auch: Gabriel, H. J.: *Christlichkeit der Gesellschaft*. Eine kritische Darstellung der Kulturphilosophie von Ernst Troeltsch. Berlin 1975, Gebhard, W.: *Ernst Troeltsch als Soziologe*. Köln 1971.

historické práce, ale týká se krize samotných filozofických předpokladů, obecných principů historického myšlení, historických hodnot. Tak se stává, že dějepisectví není schopno odpovědět na základní otázky přítomnosti. Troeltsch vidí prostředek k překonání tohoto stavu v propracování noetiky a logiky poznání, v ustavení kritérií, podle nichž by bylo možno dějiny hodnotit.

Troeltsch zvažuje dva druhy logiky; logiku formální a logiku materiální (logiku reálných disciplín), která se zabývá obsahovým poznáním, v němž musí být abstrakce přizpůsobena zkoumané látce. Navíc se pak historická abstrakce přizpůsobuje určitým kritériím výběru. Troeltsch nazírá na dějiny jako na záležitost intuice (Erschauung).

Dějiny podle Troeltsche pozůstávají ze dvou faktorů. Na straně jedné máme dáno elementární historické dění, jež je na straně druhé provázáno přírodními podmínkami. Obě řady jsou pak spojeny v životní jednotě, totalitě. Ježto pak dějiny obsahují obě tyto sféry, nemůže v historii hrát podstatnou roli psychologie. Troeltsch tak jen utvrzuje svůj dřívější odpor k psychologizaci náboženských jevů, kdy se psychologii egalizovaly a relativizovaly náboženské hodnoty. Stejně tak pohlíží na kauzální poznání jen jako na poznání pomocné. Kauzalita může být historikovi nanejvýš prospěšná jako pomocný prostředek.

Co se týká abstrakce, odmítá Troeltsch abstrakci, jež by se pouze vzdalovala materiálu, a propracovává se k pojetí smyslu a hodnot, jež jsou postižitelné intuicí.

V tom, co nazývá jednotou hodnoty a smyslu rozumí mimo jiné i vlastní společenské poměry. Husserlovskou fenomenologii aplikuje v názoru, že významovou jednotu nemůžeme pochopit prostřednictvím intuice najednou, nýbrž v odstínech zobrazení.

Troeltsch také hovoří o historických ideách, jimiž má být zaručena historická kontinuita, která by měla zabránit revolučním zvrátům. Pod historickými ideami rozumí např. kategorii renesance, feudalismu, kapitalismu. Při této příležitosti se zmiňuje o historických tendencích, jejichž kontinuitu je možno postřehnout jen prostřednictvím intuice.

Troeltsch chápe historickou epochu jako jednotu smyslu a z hlediska této jednoty chce porozumět i času. Jiným slovy Troeltsch relativizuje čas ve vztahu k jednotlivým epochám, totalitám. Čas v jeho pojetí je závislý na smyslu a paměti jednotlivých epoch. Tento čas nám pomáhá orientovat se v budoucnosti. Není to záležitost chronologie; chronologická redukce na prostor a sluneční čas je pouze vnějším pomocným prostředkem, který nemá fakticky co činit s vnitřním dělením, rychlostí, pomalostí a prožitkem historického pohybu.

Je pochopitelné, proč Troeltsch z tohoto hlediska opouští představu o jednotném vývoji lidstva a staví se proti historickým zákonitostem, které při nejlepším považuje za pomocný prostředek historického poznání. Možnost poznání zákonitostí přičítá abstraktně společenským vědám, především sociologii, jež se nedotýká historické konkrétnosti. Jinak mohou vést historické zákonitosti pouze k abstraktním pojímům, které se samy likvidují při snaze o postižení jednotlivých historických individualit.

Podobně se Troeltsch staví proti srovnávací metodě v historii. Ta podle něho hodnoty atomizuje a navíc věří na zákonitost vývoje. Výsledky, k nimž se pomocí srovnávací metody dostáváme, nedotýkají se vlastní podstaty dějin, neboť v dějinách je poznatelný pouze náš kulturní okruh. Zde cítíme i jistý politický kontext. Takoveto postupy by vedly ke kapitulaci kultury evropského Západu.

Podívejme se nyní, jak hodnotí Troeltsche Mannheim a které prvky z něho přejímá. Mannheim u Troeltsche zdůrazňuje úsilí přivést specializovanou historii k syntéze a vyzdvihuje v Troeltschově myšlení pojem vývoje a individuální totality, problematiku historickofilozofické určenosti historického poznání a princip výběru, který je spjat s problematikou hodnot v dějinách. Podtrhuje Troeltschův názor, že historická determinovanost se dotýká i obsahové struktury historických výpovědí; minulosti se lze zmocnit pouze z aspektu jednjícího člověka. Tímto způsobem můžeme dospět i k vlastní historické syntéze. Mannheim sdílí s Troeltschem názor i představu o nemožnosti historické utopie a představu, že každé poznání je podmíněno historickým stanoviskem. Tak je nutno chápat i jeho představu „vázanosti na historické stanovisko“ (Standortsverbundenheit). Historický obraz závisí na aktuálních projevech chtění, a proto je pochopitelné, že týž historický předmět může být zobrazen z různých aspektů, což umožňuje, že historie může být znovu a znovu přepisována.

Mannheim věnuje pozornost Troeltschovu názoru, že kritéria pro posouzení jednotlivých epoch musí vycházet z nich samotných. To bylo konec konců již stanovisko německé historické školy, jež spojovala individualizační metodu s intuicí, zatímco hegelovci pracovali s pojmem a hledali dialektické souvislosti. Mannheim upozorňuje na rozpory Troeltschovy koncepce, které vyúsťují ve skutečnost, že Troeltsch nahrazuje pojem vývoje tzv. myšlenkovou výstavbou dějin, jež má umožnit periodizaci.

Jakým způsobem tedy chápe Mannheim pod vlivem Troeltsche historismus. Předně od Troeltsche přejímá názor, že historismus je nutno pojímat v souvislostech s potřebami současné doby, kdy i takové modely jako kapitalismus lze charakterizovat jako tendence a kdy se celý názor na život stává dynamickým. Historismus tedy v současnosti nahrazuje náboženský názor. Historismus znamená tedy něco více než historie, a to ať se jedná o kroniky, legendy nebo díla novověká. Tato produkce se stává v širším slova smyslu historickou pouze tehdy, jestliže je psána z pozic historismu. Jedině pak je možno říci, že jde o něco jiného než o zjištění chameleonských povrchových změn. Jedině historismus umožňuje proniknutí do vnitřních struktur, do svazků vývojových a historických dění.

Mannheim tedy pracuje s hlubinným vývojovým pojmem – zajímavá skutečnost, že němečtí novorankovští historici tohoto pojmu vývoje používali jen sporadicky – a navíc hledá příčný řez vývojových řad.

Mannheim také prohlubuje samotné Troeltschovo pojetí totality. Jedná se podle něho o univerzální princip, s nímž pracují veškeré duchovní vědy, pojem, který v historii mění základní pojetí. Na jeho základě se již netážeme, co se událo, nýbrž co daný historický fakt znamená. Zde je možno sledovat jak historická věda sou-

visí s filozofií, nebo jinými slovy, jak transcenduje. Mannheim zastává názor, že neexistuje v podstatě propast mezi historickou vědou a dějinnou filozofií. a právě historismus umožňuje pochopit souvislost mezi historií a filozofií.

Po vzoru německé historiografie klade Mannheim historismus do protikladu k osvícenství, které zdůrazňuje nadčasovost filozofických kritérií a chápe historismus jako relativismus. Mannheim prosazuje názor, že i kategorie rozumu jsou kategoriemi historickými a jsou vystaveny historickým proměnám.

Mannheim protestuje proti oddělení hodnot od obsahu, tedy proti tvrzení o nadčasovosti hodnot. Hodnotu lze považovat za něco, co by bylo jen jaksi vnějškově přilepeno na jakousi nádobu.

Nakonec relativizuje i dosah kantovské teorie poznání. Teorie poznání (Erkenntnislehre) je uplatnitelná v oboru věd přírodních – zde platí nadčasová kritéria – nemůže však být aplikována v případě, kde máme co činit s historicky podmíněnými stanovisky. Zde musí být axiomatika mobilní.

S Troeltschem se Mannheim staví proti atomizujícím tendencím 19. století, proti učení o autonomii životních sfér, proti nezávislé nadčasové etice. Etická axiomatika musí být zapojena do vývoje celé kultury.

Mannheim sleduje, jak je patrné, překonání relativismu nikoliv absolutními hodnotami, statickou rozumovou filozofií, nýbrž požadavkem, aby se dynamizovalo pojetí samotné absolutní pravdy z hlediska jednotlivých stanovisek (Standorte), z hlediska toho, že se absolutní konkretizuje z aspektu jednotlivých časových období. Mannheim sdílí tedy Troeltschův názor, že relativismus musí být překonán samotnými dějinami a že historismus je povolán k tomu, aby našel kriteria a měřítka, podle nichž je nutno hodnotit historické události.

Mannheim precizuje své pojetí historismu i v jednotlivých problémech. v podstatě rozeznává racionalistický přístup k dějinám a přístup prostřednictvím historické intuice. Při racionalistickém přístupu se dovolává hegelovského pojmu, který se nevztahuje jen na oblast vědy, nýbrž na ony produkty života, jež je možno uchopit prostřednictvím racionálních konstrukcí. Sem patří např. hospodářský systém kapitalismu. Naproti tomu náboženství a umění možno pochopit především prostřednictvím intuice; v této sféře uměleckého a náboženského poznání by mohlo hrozit nebezpečí, že látka bude prostřednictvím pojmu znásilněna.

Na druhé straně si je ovšem Mannheim vědom toho, že hranice mezi oběma sférami jsou více méně relativní; i v umění nacházíme oblasti, které můžeme ovládnout pomocí pojmu. To platí i o sféře právní. Zde pracujeme s dokumenty, jež se jeví jako produkt duše lidu (Volksseele), jež je možno postihnout intuitivně, a s vrstvami, které náleží do sféry pojmu.

Na jiném místě rozlišuje Mannheim tři formy poznání. Poznání, jež je přímo vázáno na duši (seelengebundene), tedy poznání, které se realizuje prostřednictvím intuice, poznání dialektické a poznání civilizačně pokrokové. Pouze ve sféře civilizační můžeme mluvit o pokroku, v této oblasti nemáme co činit s podstatnými významovými změnami. Jde o názor, který je ovšem dnes realizován. Mannheim jím především míní např. Pythagorovu větu, která platila stejně tak v Řecku jako

v době současné. Ve sféře filozofické již nelze hovořit o pojmu pokroku, zde dochází k významovému přeskupení uvnitř totalit, přičemž se i těm prvkům, které byly přejaty ze starého systému dostává nového významu, nová filozofie přitom nemusí být filozofií pokročilejší. Jedná se v podstatě o reorganizaci uvnitř samotných totalit. Srovnajme např. hloubku Kantovy filozofie s materialismem 19. století.

Tento postoj vede Mannheima k odmítnutí plošné, zobecňující typologizace, kterou nahrazuje filozofickým střídáním stupňů (Stufenfolge).

Toto odstupňování se týká i sociologie, již Mannheim vytýká, že je orientována na pozitivistický model a bude tedy zapotřebí vtělit do ní historický moment. Také sociologie je nemyslitelná bez poznání individuálního, které nelze postihnout jako výsledek z kombinace zobecňujících postupů.

Není náhodné, že Mannheim přičítá k dobru romantiky, že se snažila postihnout to, co se neopakuje. Východisko z těchto protikladů vidí Mannheim v uplatnění dynamické totality, jež umožňuje pochopení významu jednotlivého, jeho zařazení. Tímto způsobem lze chápat i historický aspekt utopie, jež obsahuje pravdu, která je vázána na jednotlivá stanoviska. Spolu s Lukácsem tak hovoří o dialekticko dynamické utopii.

Mannheim upozorňuje ještě na další velmi významnou skutečnost. Určité společenské historické útvary mohou v různých časových obdobích náležet do různých sfér poznání. (např. stát náležel zprvu převážně do sféry duchovně kulturní, v nové době mu však přísluší místo ve sféře civilizační).

Z toho, co jsme uvedli, je zřejmé, že Troeltschův spis o historismu pomohl Mannheimovi rozšířit bázi strukturalismu, učinil ho schopným postihnout i jiné skutečnosti, než jsou sféry umění. Bez poznání Troeltsche by nebyl Mannheim schopen koncipovat sociologii vědění, stat' o konzervativním myšlení, o generacích a konec konců také svůj střední spis o ideologii a utopii.

ZU DEN ANFÄNGEN DER STRUKTURELLEN AUFFASSUNG DES HISTORISMUS (TROELTSCH UND MANNHEIM)

Der Autor überprüft in dem Aufsatz das gegenseitige Verhältnis von Mannheim und Troeltsch. Zuerst beschäftigt er sich mit den Ergebnissen, zu denen Mannheim in seinen Frühschriften, die vorwiegend ästhetisch angelegt waren, gelangt. hier zeigt sich vor allem, daß Mannheim schon mit den strukturalistischen Begriffen, wie Zeichen, Sinn, Bedeutung und letzten Endes auch Struktur, arbeitet. Hier ist schon der Einfluß von Husserl und Dilthey ersichtlich.

In diesem entscheidende dem Moment kommt Mannheim in Kenntnis mit Troeltsch' Schrift „Historismus“, dem er vor allem die Lehre, die allein in den Geisteswissenschaften anwendbar ist, ermöglicht. Und dann auch die Lehre von der Epochenverbundenheit der Werte und der Wahrheit. Mannheim systematisiert nicht nur Troeltsch' Ansichten, sondern geht weiter hinter Troeltsch, besonders, was die Klassifikation der Erkenntnisarten anbelangt. Mannheim unterscheidet die seelisch gebundene Erkenntnis, die mit der Anschauung arbeitet, die dialektische

K POJETÍ HISTORISMU

Erkenntnis, die in der Philosophiegeschichte anwendbar ist, und deren Bedingung die Standortgebundenheit ist und die zivilisatorische Sphäre, wo der fortschrittliche Zivilisationsbegriff anzuwenden ist. Eine Einteilung, die auch heute von einer großen Wichtigkeit erscheint.

Insgesamt kann man sagen, daß die Kenntnis von Troeltsch' Schrift ihm ermöglichte, die Begriffsbasis des Strukturalismus auszudehnen und die Möglichkeit gewähren auf andere Gebiete als ästhetische – wovon seine späteren Schriften zeugen, anzuwenden.